

УДК 325.07:342.52 : 341.131

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НОРМОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE LEGISLATION OF THE STATE POWER AND LOCAL SELF-GOVERNMENT

Курусь Т.В.,

*аспірант кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Запорізький національний університет»*

Стаття присвячена історії становлення та розвитку нормотворчої діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Проаналізовано підходи різних вчених щодо періодизації нормотворчої діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Автор акцентує увагу на розкритті питання історії становлення та розвитку нормотворчої діяльності.

Ключові слова: нормотворча діяльність, право, людина, періодизація, закони, звичаї.

Статья посвящена истории становления и развития нормотворческой деятельности органов государственной власти и местного самоуправления. Проанализированы подходы различных ученых по периодизации нормотворческой деятельности органов государственной власти и местного самоуправления. Автор акцентирует внимание на раскрытии вопросов истории становления и развития нормотворческой деятельности.

Ключевые слова: нормотворческая деятельность, право, человек, периодизация, законы, обычаи.

The article is devoted to the history of formation and development of the legislative bodies of state power and local self-government. The approaches of various scholars on periodicity diyalnosti legislative bodies of state and local governments. Author focuses on revealing questions of history formation and development of legislative diyalnosti.

Key words: rule-making's activity, law, man, periodicity, laws, customs.

Постановка проблеми. Процес дослідження становлення та розвитку нормотворчої діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування актуалізує широке коло історичних і методологічних проблем, пов'язаних із пізнанням загальних закономірностей та структури розвитку наукового знання. Потужний внесок у розробку даної теоретичної проблематики було здійснено в рамках сучасної науки.

Стан дослідження. Питання пов'язані із нормотворчою діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування розробили у своїх працях відомі вітчизняні науковці. Зокрема, А. О. Рибалкіним у його

дисертації було зроблено спробу розкрити проблему співвідношення понять «правотворчість» та «нормотворчість». На його думку, термін «правотворчість» можна застосовувати як родове поняття, охоплюючи ним такі два різновиди створення норм права, як законотворчість – створення правових норм, що дістають закріплення в актах вищої юридичної сили – законах, та нормотворчість – діяльність з прийняття правових норм на основі та відповідно до законів [2, с. 5]. Проблеми правотворчості були об'єктом дослідження та висвітлювалися у працях П. О. Гука, М. М. Марченка, О. В. Попова, С. В. Сем'янова, С. П. Чередніченка, С. В. Шевчука та інших.

Саме тому метою статті є дослідити історію становлення та розвитку нормотворчої діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Держава існує саме для людини, для захисту її прав та свобод. Держава має творити право для блага людини. Нормотворча діяльність – це форма діяльності компетентних суб'єктів нормотворчості з підготовки, розробки, прийняття та офіційного оприлюднення норм права [1, с. 48].

Історія нормотворчої діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування починається з давніх часів. Л. М. Маймескулова зазначає, що до найдавніших джерел єгипетського права належать звичаї, тісно пов'язані із міфічними приписами та релігійними нормами [3, с. 61]. Шумерські закони – найдавніші відомі історії письмові пам'ятки права. Вони виникли у ранніх державних утвореннях на території Месопотамії у період Стародавнього Шумеру (XXIV-XX століття до н. е.). Хронологічно шумерські закони належать до періоду Стародавнього Вавилону. У розкопках на місці колишньої столиці хетів Хаттуси було знайдено багато таблиць із текстами хетських законів. Закони Народи – суто юридичний великий збірник, який містить встановлення державно-правового та карного характеру у Стародавній Індії. Право Стародавнього Китаю – це, перш за все, кримінальне право. Тут центральне місце посідає карне уложення Тан – «Тан люй шу і», в якому сконцентровано всю філософію права Китаю [3, с. 70].

Римське право – величезний спадок античної цивілізації, що міцно увійшов до правового життя сучасного світу. Нормотворча діяльність почала найкраще розвиватися саме в цей період. Римське право – це право вільної (приватної) власності та вільного договору. При вивченні правової системи прийнято розрізняти: 1) історію її формування, основні етапи; 2) джерела права (ті нормативні акти, що створюють правові норми: це звичаї, закони, постанови судів, часто – релігійні норми); 3) пам'ятки права (конкретні збережені кодекси, офіційні збірники законів, жрецькі требники, записані на різних матеріалах). Це висічені на камінні Закони Хаммурапі або вирізані на дубових дошках Закони XII таблиць [3, с. 71]. Римське право у своєму розвитку пройшло такі етапи:

1. Квіритське право (VI-середина III століття до н. е.). Це архаїчне право, яке представлено звичаями, поширюється лише на повноправних римлян (квіритів), просякнуте сакральним началом, тривалий час лишається неписаним і зберігається та тлумачиться спеціальною жрецькою колегією понтифіків. Тільки у 450 році до н. е. на вимогу плебей воно було оприлюднене – вирізано на 12 дубових дошках та виставлено на площі.

2. Передкласичний період (середина III століття до н. е.-I століття н. е.) Цей період можна було б назвати преторським, оскільки важливу роль у формуванні права відіграє судова діяльність преторів.

3. Класичний період (I-III століття н. е.). Характеризується активною правотворчою діяльністю імператорів, теоретичними та практичними розробками видатних римських юристів – Гая, Ульпіана, Павла, Поллїніана та ін., у результаті діяльності яких римське право набуло завершеності, тих класичних форм, у яких воно дійшло до наших днів.

4. Посткласичний період (IV-VI століття н. е.). У цей період загальної кризи Рима проводяться в основному систематизація та кодифікація вже накопиченого матеріалу, які завершуються вже у Візантії кодифікацією Юстиніана. Перша письмова пам'ятка права у Ста-

родавньому Римі. Закони XII таблиць (*Leges duodecim tabularum*) були прийняті з ініціативи плебей у 451-450 роках до н. е. До них знання і тлумачення норм римського звичаєвого права було привілеєм патрициїв – колегії понтифіків. Прийняття Законів XII таблиць було результатом тривалої жорстокої боротьби плебей з патриціями. Закони були записані на 12 дубових дошках, що містять 118 статей, і виставлені на форумі для загального відома. Вони в оригіналі не збереглися і стали відомі з творів римських юристів. У Законах XII таблиць містилися положення про судочинство, майнові відносини, шлюбно-сімейне право, злочини та покарання [3, с. 73].

У Законах XII таблиць переважають норми речового права: право власності, володіння, сервітуту, заставне право. Сімейне право визначається крайньою суворістю, владою голови родини – (*pater familias*), правом продажу дітей у рабство. Кримінальному праву присвячено небагато норм, оскільки ще зберігався інститут кривної помсти. Положення із Законів XII таблиць увійшли в пізніші римські кодифікації (див. окремі статті з питань римського права).

Претори у Стародавньому Римі наділялися вищою владою з правом видавати загальнообов'язкові постанови (едикти), керувати судочинством та призначати покарання. Виокремлювалися міські претори (розглядали справи римських громадян) та претори перегринів (розглядали справи за участю іноземців). Правотворчість преторів призвела до формування поряд із квіритським правом двох нових правових систем – преторського права та права народів. З часом ці правові системи стали частиною римського цивільного права [3, с. 77].

Підставою для появи преторського права була архаїчність квіритського права. Формалізм правових норм, що відрізняв Закони XII таблиць, ігнорував нові правові ситуації. Тому виникла необхідність пристосовувати римське право до економічних та соціальних умов, що змінювалися. Тлумачення цивільного права преторами слугувало заповненню правових прогалин. Едикти преторів містили юридичні формули, за допомогою яких здійснювалося судочинство. Вступаючи на посаду, претор брав за основу едикт свого попередника, вносяв до нього зміни, усував застарілі положення, тому преторське право відзначалося наступництвом та гнучкістю, оскільки пристосовувало право до нових умов [3, с. 78].

Претори в юридичній практиці, на протигагу юридичному формалізму, виходили з принципів правової справедливості, рівності сторін, вимог розуму, доброго сумління, тому преторське право виробило інститут юридичного володіння, яке припускало фактичне володіння річчю. Преторські інтердикти (які забороняли накази) захищали інтереси фактичного власника майна до судового розгляду з приводу правомірності посягань інших осіб на це майно. Якщо володіння було добросовісним, тобто річ не було вкрадено чи насильницьки відібрано в законного власника, то вона стала власністю на підставі давності володіння [3, с. 80].

За імператора Юстиніана (483-565 роки) у 528-534 роках було розпочато під керівництвом видатного юриста Трибоніана широку кодифікацію римського права. її результатом став звід – *Corpus juris civilis*. Він складався з чотирьох частин. Перша частина – Кодекс Юстиніана – перероблені норми чинного римського права, відображені в імператорських конституціях (12 книг). Друга частина – *Дигести*, або *Пандекти* Ульпіана та Павла – збірник висловлювань юристів з питань цивільного, преторського права та коментарі

з юридичної практики. Цей збірник отримав силу закону. Він будувався за принципом від загального до часткового: загальні поняття, джерела права, установи, особи з їхньою правоздатністю та дієздатністю, суд та процес, спадщина та майнові відносини, купівля-продаж, заставне право, майнові відносини подружжя, опіка та піклування, заповіти та ін. (50 книг). Третя частина – Інституції – коротке керівництво з юриспруденції, систематичний звід римсько-візантійського права. Фактично являли собою елементарний підручник, який отримав силу закону (4 книги). Четверта частина – Новели – нові закони, видані Юстиніаном з 534 по 565 роки, що заповнювали окремі прогалини в галузі цивільного права («50 рішень», які містилися у 8 книгах) [3, с. 103]. Саме кодифікація римського права була першим кроком до нормотворчості.

Юридично визнавалася теорія природного права, згідно з якою люди від природи є рівними, а рабство суперечить людській природі та божественним установленням. Відповідно полегшувало відпущення рабів на волю, заохочувався пекулій, який передбачав наділення раба землею та засобами виробництва, що дозволяло йому вести власне господарство. У сфері публічного права Звід законів Юстиніана проводив ідею необмеженої влади імператора та закріплював союз держави з християнською церквою. Вплив християнства на право посилювався. Наприклад, шлюб розцінювався як божественний зв'язок. Правосуддя тлумачилося як справедливість у дусі християнської моралі [3, с. 105].

Звід законів Юстиніана запроваджував письмове судочинство. Це призвело до затвердження екстраординарного процесу. Він припускав, що справу від початку до кінця вів магістрат, який не був зв'язаний процесуальними рамками та міг примусити сторони до виконання його рішень. Процес мав закритий характер, упродовжувалися судові мита. Таким чином кодифікацію Юстиніана можна вважати найяскравішим прикладом нормотворчої діяльності у Стародавні часи.

З часом судова практика вимагала перероблення кодифікації Юстиніана: низка положень застаріла, кодифікації були складні для сприйняття населенням. У період Середньовіччя нормотворчість також активно розвивалася. Саме в VIII столітті було створено Еклогу («вибрані закони») – короткий та виправлений переказ Зводу законів Юстиніана. В Еклогі посилювався вплив християнства на правові положення. [3, с. 107].

У галузі кримінального права Еклога посилювала державну репресію. Значна увага приділялася державним злочинам, злочинам проти християнської релігії. Суворо каралися клятвовідступники, які присягалися на Євангелії. Стала жорсткішою система покарань: широко застосовуються смертна кара, калічення-членушкодження (раніше застосовувалося тільки до рабів, зараз і до вільних), ганебні покарання (обстриження волосся), конфіскація майна.

З початку культурного підйому у Західній Європі на межі XI-XII ст. відбувається відродження римського права, починається його рецепція (від ресертіон – сприйняття, запозичення, засвоєння). Визначну роль у відродженні і популяризації класичного римського права відіграв Болонський університет, який був заснований наприкінці XI ст. Юридична діяльність Болонської школи виявлялася у викладанні римського права. Викладання полягало у публічному зачитуванні і тлумаченні джерел римського права, а слухачі одночасно під диктовку записували ці тлумачення (глоси). Звідси й сама школа отримала назву «школа глоса-

торів». У період Середньовіччя існує парламентська правотворчість, так як з'являються парламенти, але зберігається правотворчість монархів. У другій половині XIII ст. на зміну глосаторам прийшли так звані коментатори або постглосатори. Вони більше уваги приділяли тлумаченню глос, ніж безпосередньо джерелам [6, с. 8]. Знову сформоване таким чином римське право стало у XVI ст. головним елементом юридичної науки та практики в Італії, Іспанії, особливо у Німеччині. Судам, наприклад у Німеччині, наказували застосовувати насамперед не національне, а римське право. Рецептоване римське право, яке було засноване спільними зусиллями глосаторів, коментаторів та німецьких вчених-юристів, одержує нову назву – сучасне римське право, яке діяло у Німеччині аж до прийняття Німецького цивільного уложення, що набуло чинності з 1 січня 1900 р. Вплив римського права простежувався в Цивільному кодексі Наполеона 1804 р., в російських цивільних уложеннях 1903 та 1905 рр [6, с. 8]. Рецепція римського приватного права в нашій країні відома з X ст. Однак слід зазначити, що в Україні не було прямої рецепції (тобто запозичення законодавчих рішень), подібної до німецької або французької правовим систем. Вплив римського приватного права на законодавство України простежується протягом X-XIX ст. Найдавнішою пам'яткою права Київської Русі є «Руська правда», чимало положень якої мають безсумнівну схожість з положеннями римського приватного права в його візантійській інтерпретації, що свідчить про рецепіювання деяких законів з візантійського законодавства.

Більш помітним та широким був вплив римського приватного права на законодавство пізніших часів. Насамперед це стосується Литовських статутів, які замінили «Руську правду». Литовські статuti являли собою загальні кодекси Литовської держави, до складу якої входила тоді Україна. Їх джерелами були чинне литовське законодавство та судова практика, положення римського, німецького та польського права [6, с. 1]. Прообразами сучасних конституцій можна вважати установчі закони, що встановлювалися в давньогрецьких полісах, як правило, особливими законодавцями, з яких найбільш відомі закони Солона і Клісфена в Афінах. У Римі в ролі такого законодавця виступив цар Сервій Туллій. У Стародавньому Римі конституціями називали окремі закони, які видавали імператори. Спартанська неписана конституція приписувалася легендарному Лікургу (її справжній автор невідомий). Конституційний характер у Спарті носила усно передаватися «Велика ретра» (постанова), що свідчила: Нехай народ буде розділений на Філи і Оби, нехай у герусію входить разом з царями 30 чоловік, а народ час від часу збирається біля річки Еврото на збори. Там хай народу пропонують рішення, які він може прийняти або відхилити. У народу нехай буде вища влада і сила.

Найстарішою з нині чинних конституцій світу є основний закон Сан-Марино, що був ухвалений іще 1600 року, при тому що базувався цей закон на міському статуті, прийнятому ще 1300 року [7, с. 1].

Встановлення в Середньовічній Індії мусульманського володарювання, безумовно, мало вплив на всю правову систему підкореної країни. Так, карні справи стали розглядатися мусульманськими суддями на підставі шаріату [3, с. 125]. Поряд із Кораном джерелами мусульманського права є Суммна, Тефсир, Іджма, Кіяс. Перелік джерел права подано в дхармаша-страх, які виявилися своєрідними підручниками права, керівництвом з права, написаними брахманами з урахуванням

найважливіших норм звичаєвого права і нормотворчої діяльності верховної влади. У епоху Середньовіччя виникає канонічне право та право католицької церкви. Нормотворчість органів місцевого самоврядування пов'язана саме з магдебурзьким правом. Магдебурзьке право (німецьке (тевтонське) міське право) – одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування у Центральній Європі у середні віки. Сформувався в Магдебурзі (земля Саксонія) близько 1235 року в процесі розвитку комунального руху під впливом міст-комун Північної Італії, що входила до складу Рейху. Досі за нормами німецького звичаєвого права, сільську громаду очолював вїт, якого призначав власник села; свою посаду вїт міг передавати в спадок [5, с. 1]. З розвитком міст і міського самоврядування посада вїта ставала виборною. Мешканці міст звільнялися від суду феодала й самостійно здійснювали врядування господарством. Магдебурзьке право з'явилося на Русі разом з німецькими колоністами, яких запрошував король Данило I та його наступники. Німці отримали право організувати в галицьких і волинських містах самоврядні громади (вїтівства) з автономними судово-адміністративними інституціями. Відомо про існування в 1287 році вїтівств у Львові, Володимирі і Луцьку, згодом – в інших великих містах Галицько-Волинської держави. Очевидно, що в ті часи магдебурзьке право застосовувалося в руських містах тільки частково, серед німецької людності. В Україні раніше за інших магдебурзьке право отримали міста Закарпатської України, яка перебувала під Угорщиною. З 1329 року магдебурзьким правом користувались Хуст, Вишкове, Тячів. Норми магдебурзького права використовувались при всіх офіційних і приватних модифікаціях права в Україні до XIX століття. У 1494 князь Олександр, син Казимира, із метою поживлення економіки міста надав Києву Магдебурзьке право. У 1494-1497 утворився й запрацював київський магістрат. Кияни отримали право торгувати на території України й Литви. Щороку в місті проводили ярмарки (купці з Вірменії, Сирії, Єгипту, Західної Європи, Білорусі й Московщини). Торги проводилися тричі на тиждень. Київ став центром міжнародної торгівлі. Також було ухвалено «складське право» – іноземні купці частину товарів мали продавати в Києві. Вони зупинялися на Подолі (Гостинний двір). Із 1785 магістрат поступово перетворюється на судові установи [5, с. 1]. У кінці XVIII ст. Катерина II знімає привілеї міста, приєднавши його до Малоросії. 16 лютого 1802 Олександр I відновив Магдебурзьке право – цю подію святкували балами й ілюмінаціями три дні, а пізніше на цю честь зібрали гроші на будівництво каплиці й пам'ятника з фонтаном (Пам'ятник Магдебурзькому праву). У 1834 році Микола I остаточно відмінив Магдебурзьке право [5, с. 1]. Але поява магдебурзького права дала поштовх до розвитку нормотворчості.

Не менш важливим прикладом нормотворчості Нового часу стала Конституція США 1787 року, яка закріпила створення єдиної федеративної держави з республіканською формою правління. Принципи державного устрою, закладені зазначеним документом, значною мірою відзначалися демократизмом і в подальшому послужили еталоном для багатьох країн, які прагнули побудувати демократичну державність на принципах парламентаризму [3, с. 206].

В основу періодизації нормотворчої діяльності в Україні І. Я. Терлюком покладено проблемно-хронологічний принцип поділу процесу розвитку державно-правових форм, фактів та явищ на території України. Ним вирізняють три головні критерії, котрі дозволяють

з'ясувати якісні відмінності періодів вітчизняного державно-правового розвитку: а) принципи організації державної влади, що зводяться до типів і форм держави; б) суспільний устрій або соціальна структура суспільства, що змінюється зі зміною типу держави; і в) право, яке як один із компонентів суспільного ладу розвивається разом з усім суспільством. Зважаючи на зазначені вище критерії, найбільш загальна періодизація історії держави і права України відповідає таким періодам [4, с. 36].

I. Держава і право на території України дослов'янського часу охоплює епоху до утворення певних форм державності у східних слов'ян. II. Руська держава і право охоплює час від появи перших слов'янських політичних утворень на території України (III-IV ст.) до повного зникнення визначальних елементів руської державності в організації державної влади, суспільному ладі, а також, частково, і в праві (умовна дата – 1569 р.). III. Козацька держава і право – це період від виникнення козацтва (кінець XV ст.) до перетворення його в державотворчу силу – Запорозька Січ (середина XVI ст.), творення нової форми української державності – Гетьманщини (від середини XVII ст.) і знищення останньої (80-ті роки XVIII ст.). Неможливо не згадати, говорячи про нормотворчість, саме Конституцію Пилипа Орлика, яка визначила права і обов'язки усіх членів Війська. Складається з преамбули та 16 статей. Пам'ятка української політико-філософської та правової думки. За оцінкою українських істориків є однією з перших європейських конституцій нового часу. Чинності не набула, оскільки була написана в умовах вигнання [8, с. 1]. IV. Державно-правовий устрій на етнічних українських землях в імперську добу – період від останньої чверті XVIII ст. до 1917-1918 рр., коли Україна (умовна назва) як політико-правова реальність із самостійним внутрішнім життям перестала існувати. V. Виникнення новітньої національної української державності та права припало на короткий (1917-1921 рр.), але насичений період, коли після краху імперій Романових і Габсбургів почергово або й паралельно існували чотири державні формації української революційної хвилі з виразно національним характером: УНР доби Української Центральної Ради та доби Директорії (друга УНР), Українська Держава (Гетьманат) і Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) (виникнення універсалів). VI. Держава і право на західних українських землях у міжвоєнний період та у роки воєнного протистояння між СРСР та Німеччиною відзначалися спільними особливостями. По-перше, перебуванням Західної України, Північної Буковини та Закарпаття у складі відповідно Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. Уряди цих країн визначали соціально-політичне становище місцевих українців. По-друге, прагненням українців до створення власної держави (проголошення Карпатської України та Української держави у Львові 30 червня 1941 р., організація УПА альтернативних радянським органам влади національно-державних структур). VII. Радянська держава і право в Україні була не «місцевою», етнокультурною, а привнесеною ззовні, урізаною автономною державністю в рамках «іншої» тоталітарної державності та системи права. Аналіз структури державної влади, механізму державного управління, судово-прокурорської системи, а також законодавства переконують, що від часу свого проголошення Радянський Союз як тоталітарна держава розвивався з явно російською домінантою у напрямі централізації влади й управління та

уніфікації законодавства [4, с. 40]. Юридично система Рад в Україні була закріплена першою радянською Конституцією 1919 року. Найвищим органом влади Конституція проголошувала Всеукраїнський з'їзд Рад. З прийняттям Конституції створювалася юридична база для наступної законотворчості. В соціальній сфері проголошувалася нова система суспільних відносин, були задекларовані нові принципи і соціальні цінності. Так, основою радянського цивільного законодавства стала соціалістична власність, яка виникла в результаті експропріації поміщиків і капіталістів, націоналізації землі, заводів, фабрик, транспорту [9, с. 1].

Україна мала виразні ознаки державності: власну територію, державну символіку, парламент, уряд. VIII. Держава й право незалежної України. Початком процесу становлення сучасної Української держави і пра-

ва стало прийняття Акта проголошення незалежності. Головний зміст цього періоду становлять аналіз змін у системі державної влади та управління й тенденцій у сфері творення нової законодавчої системи [4, с. 41]. На нашу думку, саме римське право вплинуло на розвиток нормотворчості в Україні.

Висновки. Враховуючи вищесказане, теоретична та практична значимість проведеного дослідження полягає у тому, що розроблені у роботі пропозиції можуть бути використані для підвищення ефективності нормотворчої діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Даний напрямок наукового дослідження є перспективним, враховуючи достатньо велику кількість проблем та прогалин у сфері правового регулювання нормотворчої діяльності органів державної влади в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нерсесянц М. В. Суд и правотворчество / М. В. Нерсесянц // Судебная практика как источник права / Отв. ред.: Топорнин Б. Н. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 2011. – 48 с.
2. Рибалкін Андрій Олександрович. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії) : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005.
3. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко ; за ред. Л. М. Маймескулова. – Х. : Право, 2011. – 520 с.
4. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 944 с.
5. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%B3%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D1%83%D1%80%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE.
6. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.pravo.vuzlib.org/book_z084_page_8.html.
7. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F%D0%9F%D0%B5.D1.80.D1.88.D1.96_.D0.BA.D0.BE.D0.BD.D1.81.D1.82.D0.B8.D1.82.D1.83.D1.86.D1.96.D1.97.
8. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%9F%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%B0_%D0%9E%D1%80%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0.
9. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://sites.google.com/site/igroupteamsite/istoria-derzavi-ta-prava-ukraieni/stanovlennaradanskogo-prava-v-ukraieni-1917-1920-r-r>.